

УДК 94(477)“ХІ–ХІV”

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)**Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів
Лівобережної України**

Одним із недостатньо висвітлених питань з історії цехів Лівобережної України є вивчення цехових клейнодів [1], зокрема, прапорів, які відігравали значну роль у житті корпорації ремісників. З цього приводу цікава наступна думка: “У цеховій світлиці, що завжди відігравала у цехових ремісників роль сакрально-ритуального центру простору, зберігалися головні сакральні й ритуальні цінності корпорації: ікони, в тому числі зображення цехових покровителів; емблеми; прапори; статuti і привілеї сюзеренів; нагайка, вживана при посвяченні в майстри (так званий звичай)” [2]. Ось як визначає функціональне призначення цехового прапора сучасний дослідник В. Балущок:

Дні календарних свят населення українських міст (в тому числі й цехові ремісники) відзначало <...> святковими загальноміськими урочистостями, церковними службами, колективними гуляннями, а також обрядовими діями, що проводилися в рамках корпорації <...> Процесія здійснювалася “с крестами, с корогвами”. Цехові ремісники були активними учасниками цих святкових дій. Вони несли цехові прапори, емблеми та різнокольорні свічки, а також мали присоби зброю, з якої салютували <...> Цеховий прапор, який несли попереду кожного ремісничого об’єднання, звався хоругов, корогва и виготовлявся з дорогої кольорової тканини. На ньому зображувалися знаряддя праці або виробу, що вказували на вид ремесла. Часто на прапорі малювали лики святих, в тому числі покровителів об’єднання та міста, і писали якому цеху вони належали” [3]. Несли цехові прапори прапороносці у спеціальних одностроях: “Так, у полтавських цехах виділялись одягом прапороносці, одягнуті в “чмарки”, обшиті, як і їх чорні пояси, срібним галуном. Високі чорні шапки прапороносців мали червоний гостроконечний верх, що згинався набік [4]*.

Цікавий матеріал для нашої розвідки міститься у щоденнику Євгенії Спаської, авторська копія якого зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) під назвою “Дневник пребывания в Нежине на рождественских каникулах слушательницы ареол[огического] института Киевской Академии наук Е. Спаской” [5]. Чернігівський список налічує 33 аркуші у лінійку, які заповнені, здебільшого, фіолетовою пастою, арк. 32 зв. – 33 – синім чорнилом. Це список 1970 р. З цього приводу цікавий наступний лист автора щоденника до директора ЧІМ:

29/IX 70

Вельмишановний т. Филин!
(на жаль не знаю, як Вас звати)

Одержала Вашого листа і подумала, що може справедлівіше буде надіслати саме Вам, оскільки Ви “завели на мене справу”, мої щоденники мандрівок по Чернігівщині в 20-х рр. Випадково зберіглися саме вони, декілько, і всі стосуються до Ніжина і Чернігівщини. Я навіть думала і збиралася переписати їх і надіслати до Київського архіва-музея,

* До речі, дуже схоже на зображення шапки козака на гетьманських печатках.

організованого не так давно, куди мої приятелі здали чимало різних моїх записів та малюнків від р. 1934. Проте, я себе завжди вважала перш за все “чернігівкою”, завжди її пам’ятаю, і скучила за нею; можу навіть надіслати копію (список) того, що передано і зафіксовано як мій подарунок у Києві. Дуже, дуже шкодую, що ні роки, ні здоров’я вже не дозволяють мені приплити до Чернігова на пароплаві! По Десні, яку зроду вважала за найкраще й найміліше місце на світі!

З повагою Е.Спаська.

Щоденники мої зберіглися випадково і я про них зовсім забула [6].

На цьому листі головний зберігач ЧІМ зробив цікавий напис: “Алма-Ата, Тимирязева, квартал 302, д.10, кв.35 Е.Ю. Спасская. Усі свої мат[еріа]ли передала в куст[арний] відділ сільгосп. музею ім. Г.І. Петровського / лист 25.8.1970. Мурашко В.І.”.

Окремі уточнення у чернігівський список щоденника вносилися його автором у 1963 р. Складається він із 10 розділів, які позначені римськими цифрами:

- I. Нежин 2/VIII – 8/XI 1921, 2/IX 1923 (арк. 1–3)
- II. Ічня 1923 26/VIII – 29/VIII (арк. 4–6)
- III. 1923 30/XII – 5/I 1924. Дневник пребывания в Нежине на рождественских каникулах слушательницы ареол[огического] института Киевской Академии наук Е. Спасской (арк. 7–16)
- IV. Нежин Черниговской губернии 30/IV – 2/X 1924 (арк. 17)
- V. Чернигов 16/V 1924 (пароход “Прогрессист”) (арк. 18–19)
- VI. По дороге в Винницу 31/V 1924 (арк. 20–23)
- VII. Конотоп 1924 30/VII – 1/VIII (арк. 24)
- VIII. Новгород-Северск 2/VIII – 5/VIII 1924 (арк. 25–28)
- IX. Ніжин 1926 р. “Великдень” 30/IV – 3/V (арк.29–32)
- X. Чернігів 21/VII 1926 р. Десна (арк. 33)

Записи зроблені російською та українською мовами (розділи IX – X). Рукопис поступив у музей 9.11.1970 р. згідно акту прийому.

Щоденник опублікований у 1994 р. О. Пошивайло зі списку, що зберігається в Музеї гончарства в Опішному [7]. Оригінал зберігається в рукописному фонді Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені Максима Рильського НАН України [8]. Ніжинський список цього щоденника опублікований Т. Діденко і О. Морозовим у 2006 р. [9].

Переходимо до записів Є. Спаської, які знайомлять нас із ніжинською цеховою традицією, зокрема, цеховими прапорами. Ось, що повідомляв живий свідок цехової обрядовості ніжинський пічник Никифор Блюдо, який певний час був товаришем (заступником) цехмістра гончарної управи Юхима Гриня:

“Цехових” хоронили торжественно – видавали из “управы” (даром !!) сукно, парчу и хоругви! И на “Маковей”, и на “Крещение” и на “казенные праздники” – старшина всех цехов шел впереди всех (?) с булавой (!) и в “кунтусе” со знаменами цехов, а уже потом! – Хоругви, хор, духовенство! [10].

Після ліквідації управи 1912 р. “Книги, “версадло”, “повестка”, “кунтуша”, земля и деньги достались городской управе. А, “знамена”, хоругви, сукно на “нары”, парчу и образа цехмистры сдали в церкви“ [11]. Це свідоцтво Василя Анрійовича Пархоменка (“мастер лет 46, добродушный и доброжелательный” [12]).

На думку Є. Спаської майно гончарного цеху “вернее всего должно было попасть в Успенскую [церковь – *авт.*], т.к. Гончаровка – Успенского прихода” [13].

Далі у щоденнику міститься виключно важлива для нашої розвідки інформація:

Знамя у гончаров, помнит он [В.А. Пархоменко – *авт.*], было черное бархатное, с иконой Спасителя и с золотыми эмблемами: гончарским кругом, молотком и лопатой. Во времена Шафонского у нежинских гончаров знамени не было “по недостатком”. У каждого цеха было две хоругви, и значит во время процессий их было всего 24, а знамен 15 – так как у некоторых цехов было по 2 знамени – старое и новое. Хоругви выдавались на порхороны цеховых так же как и сукно и парча. У гончаров было даже 2 парчи! А какое сукно Вас[илий] Андр[еевич] не помнит. Шафонский же описывает его как темнозеленое с нашитым голубым люстриновым крестом, обложено узеньким золотым позументом, а внизу – золотым и серебряным кружевом. Образ у гончаров был Спасителя и, кажется, его сдали в Успенскую церковь; праздник гончарский – вторник “на масляной”; в этот день в помещении управы устраивался поминальный обед “по дідам”, в складчину (праздник сапожников – Кузьма и Демьян, а приписаны они к Богословской церкви; праздник кузнецов – Успение Богородицы, а столяры были приписаны к Васильевской церкви) [14].

Є. Спаська повідомляє про свою розмову з дружиною гончара Дмитра Пархоменка:

Она поинтересовалась зачем я была у Василия Андреевича и когда узнала, что для разговоров о цехах – энергично сплюнула, обозвала и обругала всех “управських” пьяницами и “злочинцами”! – Пропили и знамена, и деньги, и все! – Потому и цехи закрылись! [15].

Нижче знову розмова торкається прапорів:

4 января был день неудачный: узнали мы, что цеховые знамена хранятся в одной из церквей и всего их четыре! Где остальные 11 – никто не знает <...> 5 января. Цеховые знамена хранятся в колокольне одной из церквей, но их там всего 4, где остальные 11 – никто не знает. Самое старое из имеющихся – 1855 года – столярного цеха, второе – того же цеха 1894 года, портняжное 1881 г. и булочников 1888 года. Пока я рассматривала их и описывала, брат зарисовал только одно, потому что на колокольне очень холодно и работать трудно [16].

Не зважаючи на ці негаразди, Є. Спаська докладно описала прапори:

Первое ярко-красное суконное знамя обшито по краю одноличным золотым позументом и золотой бахромой. Окаймлено широким, вьющимся золотым нарисованным орнаментом и вторым рядом более мелкого, похожего на хмель. В середине – образ, писанный масляными красками “Рождество Иоанна Крестителя”; внизу продолговатый восьмиугольник, на белом фоне которого написано: “Значекъ Нѣжинской столярной и стельмашеской управы 1855 года генваря 2 го дня сооружень”. Направо от образа вверху головка янгола с 2-мя крыльями, внизу в круге циркуль, наугольник и линейка. Образ написан на более темном красном сукне и вшит в это знамя, вверху образа на этом же сукне виднеется головка ангела, с 2-мя крыльями и часть орнамента – виноградная лоза. Можно думать, что этот кусок взят из другого более старого, истрепавшегося по краям знамени и вшит в новое сукно, более светлое. На оборотной стороне те же два вьющиеся орнамента по краям, а в середине образ “Святого Николая”, головка ангела и виноградная лоза на сукне более темного цвета; внизу подпись, вписанная в такой же восьмиугольник, как на лицевой стороне: “Зделанъ сей знакъ в бытность управного старшины Петра Попова и товарища его Стефана Линникъ”. Надпись эта разорвана и стерта. Слева от иконы снова головка ангела с двумя крыльями, вензель царский, зашитый новым серебряным позументом и внизу колесо, по ободу которого надпись: “Знак Нѣжинской каретнической управы 1855”. Древко с шаром на верху, на котором обломки (вероятно двуглавого орла) [17].

Второе – столярное. Синее знамя выцветшего василькового сукна, обшито односторонним золотым позументом и бахромой. В середине образ, писанный маслом “Воскресение Христово”. В золотой рамке с четырьмя восьмиконечными звездами по углам. Вверху справа царский вензель зашитый новым позументом и головки ангела с двумя крыльями; внизу наугольник, а под иконой стертая надпись на продолговатом шестиугольнике: I строка: “Сія знамена со [Нѣжинского (?)] ремесленного [сто]лярного цеха”. II строка: “[...] старшины Фе[до]га [...] Фе[...]”. III строка: “ви[...] Бо[...]ского 1894 года июля 30 го дня”; вокруг всего золотой вышитый орнамент и внутри его второй ряд зашитый новым позументом. На оборотной стороне тоже окаймление и образ 3-х святителей: один “Евангелист Иоанн Богослов” с книгой и пером, второй “Св. Миколай” с евангелием и третий – святой с пилой (имя неразборчиво) [18]. Внизу над образом надпись на продолговатом шестиугольнике: “Сооружена сія знамена бытность [...] Ивановича Куче[...]”.

От столяра и иконописного мастера Андрея Федоровича Черненка, моего товарища по работе в мастерской райсоюза я слышала, что столярного цеха старостой долго был Ефим Иванович Кучеровский, у которого Андрей Федорович был учеником, но о цехах он помнит только время их закрытия: боролись за влияние две партии и в то время как старшины “пьянствовали за столом в управе”, где стояло зеркало, враждебная партия привела в помещение управы полицмейстера, который “за это” и закрыл ремесленную управу, а городская управа за это же отняла все имущество!

Третье. Темно-красное суконное знамя обшито золотым позументом и золотой бахромой, окаймленное выющимся широким растительным орнаментом, золотой узкой чертой и за ней узкой веткой лавра (?). В середине образ, писанный маслом: “Крещение Господне” в золотой рамке, внизу в продолговатом с закругленными краями подпись: “Въ бытность” старшины и головы Захария Васильевича Носова работал М. Буда” (последние два слова мельче написаны, очевидно это подпись художника). Направо от иконы – ножницы, утюг, наперсток и царский вензель, зашитый новым позументом, и голова ангела с 2-мя крыльями. Вверху сукно изорвано и подшито сукном того же цвета, но расписанного иначе: это скрижали, чаши, кресты, кадила, лоза – возможно с другого знамени. На обороте та же кайма из выющегося растительного орнамента: образ “Рождества Христова”, писанный масляными красками и подпись на продолговатой плакетке с закругленными краями: “1881 года декабра 17 го сооружена сія знамена братиею портняжного цеха” [19].

Четвертое. Знамя зеленого сукна, край обшит золотым односторонним гладким позументом в 1 вершок ширины с золотой бахромой. Койма вокруг всего знамени нарисована золотом – это довольно широкий выющийся растительный орнамент, и выше его вокруг нашита полоса нового позумента, под которым скрыта какая-то надпись, чуть ли не “Боже царя храни”. Посредине образ, написанный масляными красками “Воскресение Христово”, внизу небольшой образ “Спаса Нерукотворенного” на золотом платке. Под ним подпись: “Сооружена въ память чудесного спасения государя императора Александра III и его августейшей семьи 17 октября 1888 года в бытность старшины дворянина Дениса Андреевича Доманского”. По углам образа четыре восьмиконечные звезды; направо от образа вверху увенчанный короной крендель, ниже “пасха” (кулич) на тарелке. Еще правее зашитый крестом из нового позумента царский вензель, еще правее головка “серафима” (шестикрылого). На обороте та же кайма, в середине образ писанный масляной краской изображающий “Св. равноапостольныхъ Константина и Елену”. Внизу на продолговатом шестиугольнике надпись: “1891 года апрѣля 5 дня сооружена сія знамена обществом калашническим ремесленным цехом работаль Матвей Буда”.

Знамена одинаковой формы и величины. По длине верхней горизонтальной линии знамена аршина 2 ½, по нижней аршина 1½ или 1¾. Противоположный от древка край сильно скошен. Древки у всех одинаковые с шаром поверху, на некоторых, очевидно, были орлы, обломанные не так давно [20].

Спробуємо проаналізувати описані прапори за наступною схемою: зображення, художнє оздоблення, написи, матеріали виготовлення полотнища й ратища, їх розміри та форми.

Серед зображень пануючими є релігійні сюжети. Як правило, це зображення святих патронів того чи іншого ремесла, міста або церкви до якої був приписаний певний цех.

До релігійної символіки можна також зарахувати зображення янголів, зірок, хрестів, місяця, що досить часто подибуємо на цехових прапорах. Вважається, що зображення місяця та сонця були популярними у середньовіччі. Місяць символізував Старий заповіт, благу вість Різдва; сонце – Новий заповіт, зірка – славу і чистоту, непорочне зачаття Діви Марії [21]. Зазначені зображення, крім релігійного змісту, несли ще й естетичну функцію. Вони збагачували сюжет і робили прапор естетично привабливим, заповнюючи порожні місця. Слід зазначити, що ці символи були характерною ознакою мистецтва доби козаччини. Їх бачимо у книгах, на печатках, зброї, посуді, клейнодах тощо.

Часто-густо на цехових прапорах зустрічаємо сюжети на тему таких популярних свят, як Різдво, Успіння, Воскресіння, Хрещення, а також зображення Св. Миколая [22]. Інколи на цехових прапорах вміщували зображення чудодійних ікон.

Таким чином, панування описаної символіки можемо пов'язати з релігійним світоглядом тогочасних українців, а також із однією з головних функцій цехів – підтримкою і захистом церкви.

Другим за розповсюдженістю сюжетом цехових прапорів є зображення знарядь праці та виробів. Їх зображення віддзеркалюють одну з головних функцій будь-якого цеху – професійну та корпоративну. Це об'єднання ремісників за фахом, зовнішньою ознакою чого є зображення відповідних інструментів, знарядь і виробів.

Деінде на цехових прапорах можна зустріти державну чи міську символіку. Наприклад, прилуцькі ковалі мали на своєму прапорі герб Прилук [23], ніжинські столяри, кравці, каретники – царський вензель. За наявним матеріалом остання символіка з'явилася в XIX ст., що, ймовірно, пов'язане з поглибленням російського впливу в Україні.

Інколи до описаних зображень додавали і такі, що були пов'язані із суспільно-значущими подіями. Наприклад, на прапорі ніжинських калачників бачимо “Спас Нерукотворний”, “Св. Костянтин і Олена” та промовистий напис, що прапор виготовлений “въ память чудесного спасения государя императора Александра III и его августейшей семьи”.

Зразком для зображень того чи іншого святого часто-густо слугували ікони місцевих т.зв. местночтимых святих. Однак, існувала й інша традиція. Ніжинські золотарі на своєму прапорі помістили зображення Св. Андроника, олександрійського золотаря [24], якого, ймовірно, розглядали своїм святим патроном і пишалися, що їх патрон відомий ще з часу Візантійської імперії.

Слушно виглядає наступне міркування В. Балущка: “В українських цехових ремісників, на відміну від корпорацій країн Західної Європи, до кінця середньовіччя так і не з'явилися “спеціалізовані” святі покровителі, і лише серед шевських цехів помітна тенденція до появи таких загальногалузових патронів” [25].

Варто зазначити, що використання релігійних мотивів на цехових прапорах було загальноукраїнською тенденцією. Як приклад можна навести прапор львівського бондарського цеху 1837 р., на якому були намальовані Свята Родина, Св. Урбан (патрон цеху, в єпископському вбранні), всевидюче око, Адам і Єва під яблуною. Ця релігійна тематика підкріплювалася зображеннями австрійського герба (орел) та львівського

міського герба (лев), які вказували на державну підпорядкованість та місце розміщення цеху [26]. Подібні композиції зустрічаємо на прапорах львівських цехів кравців і кушнірів 1759 р., 1819 р. та цеху кравців 1777 р. [27].

Іконографія зображень віддзеркалює пануючі художні стилі: в XVIII ст. – це бароко, в XIX ст. – стилізація під академічну школу живопису.

З метою надання прапору естетичної привабливості братчики прикрашали його різнокольоровою лиштвою, торочкою, позументом. Порожні місця на полотнищі вкривали зображеннями хрестів, зірок, місяця, янголів. Подібне зустрічаємо й на цехових прапорах Галичини [28].

Завершуючи розгляд зображень цехових прапорів, варто вказати, що на цехових *печатках* відсутня будь-яка християнська символіка. На них викарбовували переважно знаряддя праці, зразки продукції, державну, територіальну чи міську символіку [29]. Ймовірно, в очах ремісників печатка відіграла суто практичну роль і розглядалася ними як предмет яким засвідчували документи. Можна погодитися з думкою М. Корниловича, що зображення цехових печаток мають професійний, виробничий характер, що це “сконструйований конгломерат усіх тих предметів, що їх намальовано було на вивісках цехових майстрів” [30]. Прапор же розглядався як сакральний символ із відповідним зображенням. Відтак, на цехових прапорах превалує християнська символіка, якій підпорядковані професійна, державна, територіальна та міська символіка – що було виразом релігійного менталітету тогочасних українців. Окрім цього, А. Єршов відмічає концептуально інший підхід польської й української держав щодо цехів, що, безумовно, вплинуло на характер зображень цехових прапорів, панування на них релігійної символіки:

Гетьманський уряд взагалі не видавав законів, в сучасному розумінні слова, що до цехів. ... Порівнюючи зазначені документи, які було видано польським урядом чи панами, і документів аналогічного змісту, які було видано при гетьманах, приходиться відмітити ґрунтовну різницю поглядів на істоту й завдання цехового устрою з боку перших та других. ...Тоді, як перші бачили в цехах, головним чином, організації ремісничі, організації економічного значення, останні гляділи на них майже виключно, як на організації церковні чи церковно-благодійні. ... Польські пани-колонізатори були зацікавлені саме в економічній силі цехів, як заставі розвитку промисловості на Задніпров'ї, яке тоді заселялося. Козацько-шляхетська верства, яка зайняла переважаюче становище після Хмельниччини і зберегла його й надалі, зовсім не була зацікавлена в економічній силі цехів, яка являлася ґрунтом їх громадсько-правового становища. Навпаки українська шляхта неминуче повинна була зайняти положення конкурента що до цехів, її інтереси стали суперечити з інтересами останніх [31].

Виготовлення прапора було дорогою справою і тому не кожний цех мав змогу замовити свої цехові атрибути, включаючи прапор. Ось чому О. Шафонський і відзначав їхню відсутність у деяких цехів, про що ми вже вище згадували.

Часто-густо на прапорах бачимо написи, в яких зазначалися назва цього клейнода, час виготовлення (не завжди), назва цеху (не завжди), імена та прізвища цехової старшини, а також ім'я майстра, що виготовляв прапор. Останні написи мають 2 варіанти: повний, коли зазначалися імена та прізвища всієї старшини, і скорочений, коли зазначалися ім'я та прізвище лише цехмістра або управного голови. Крім такого головного напису, на прапорі були присутні й допоміжні – назви святих і біблійних сюжетів.

Палеографія написів віддзеркалює особливості палеографії часу. Це словоскорочення, титли, використання таких літер, як **ѡ, ѣ, ѓ, ѣ, њ**.

Написи дозволяють з'ясувати питання термінології щодо назви прапора. Відомі наступні варіанти: “прапор” (Сосниця), “значок” (Ніжин, Ромни, Глинськ, Кролевець), “знамено” (Ніжин), “знак” (Глинськ, Ромни, Кролевець, Конотоп), “корогва” (Глухів, Кролевець). Як бачимо, єдиної термінології стосовно назви цехового прапора на Лівобережній Україні не склалося. Це було наслідком незавершеного процесу розбудови власної держави, коли ціла низка питань не отримала законодавчого узгодження й регламентації. Цікаво, що термін “значок” використовувався й у зовсім іншому контексті – а саме як назва спеціальної скриньки. Ось, що про це свідчить О. Шишацький-Ілліч:

Любопытно в этнографическом отношении избрание сотенного атамана <...> в селении Свидовце, Козелецкого уезда, бывшем прежде также местечком Киевского полка. В Свидовце избрание атамана происходило вот как: каждый год, 3 или 4 января, свидовчане собирали мир и шли в хату прежнего атамана <...> Усевшись по чину, толковали кого избрать, и когда после нескольких решений общий выбор падал на известного хозяина – от прежнего атамана брали небольшой сундук – значок, где заветно хранились несколько исписанных и чистых бумажек, два-три пера, чернильница – каламар, как признаки судьи и законника, и весь этот аппарат, заключенный в сундук, с почтительными приемами надевали на ремень и вешали через плечо одному из громады; тот прилаживал сундук у себя спереди и обняв его обеими руками, открывал собою шествие к избе хозяина, которого сельская рада решила выбрать в атаманы; ход следовал в таком порядке: впереди шел значковый, за ним прежний атаман, [за] атаманом – вся громада, с палками в руках. Войдя в хату, значковый ставил сундук на покуть, а мир, усевшись на лавках, предлагал хозяину принять выбор; если последний соглашался, – сундук оставался в образном углу и с того времени новоизбранный атаман вступал в права своего урядничества; если же хозяин выносил сундук на завалинку, – значило, что по каким-нибудь причинам он от предложенной чести отказывается. Несмотря на отказ, общество переносило сундук с призыва опять на покуть, повторяя это до трех раз, не более и не менее. После третьего раза гости прежним торжественным порядком брали свой значок и отправлялись с ним к другому, иногда и к третьему хозяину, который, наконец, склоняясь на покорные их просьбы и убеждения, принимал на себя уряд отаманства [32].

Цей же автор подає ще один варіант трактування терміну “значок”: “В Олишевке имеется и теперь в каждом приходе цех. Цех составляют исключительно все парубки; у них есть старшинец, который имеет свой особенный значок, как символ власти. Значок состоит из желтой Камышевой палки, длиною аршина в два, с огромным серебряным набалдашником, с продетыми у последнего разноцветными лентами“ [33]. Філарет Гумилевський значком називає жезл цехмістра [34]. Тож, цей термін прикладався до речей абсолютно не споріднених, але об'єднаних певною спільною рисою або ознакою: значний, особливий клейнод, реліквія.

Полотнище прапора виготовлялося з дорогих тканин, часто іноземного походження. Це, як правило, високоякісне сукно, оксамит або шовк червоного, зеленого, блакитного, жовтого кольорів. У окремих випадках заможні цехи замовляли металеві, прикрашені сріблом і позолотою, прапори. Прикладом є прапор ніжинського цеху золотарів [35]. Цим самим ремісники підкреслювали особливий статус прапора [36].

Зображення і написи на прапорах, які виготовляли з тканин, робили на обох боках олійними фарбами, до яких добавляли яєчний білок. З використанням цих матеріалів і подібної техніки виконання зустрічаємо в Західній Україні. Всі чотири львівські цехові прапори, що експонувалися на спеціалізованій виставці у Львові (2007), виготовлені з шовку; для відтворення зображень і написів використані олійні фарби й аплікація. Остання на Лівобережжі широкого розповсюдження не мала [37].

Форми цехових прапорів не відрізнялися від інших різновидів прапорів [38]. Полотнища були прямокутні, прямокутні з роздвоєними кінцівками, трикутними, квадратними, трапецієподібними.

Розміри полотнищ невеликі: довжиною – від 180 см до 100 см, шириною – від 130 см до 50 см. Для порівняння прапор львівського цеху бондарів 1837 р. мав розмір 255×245 см, львівського цеху кравців 1777 р. – 200×338 см, львівського цеху кравців і кушнірів 1819 р. – 220×278 см, їх же прапор 1759 р. – 205×300 см [39]. Ці розміри відповідають загальноукраїнській традиції. Наприклад, прапор міста Великий Мізоч мав розміри 83×37 см [40]. Хоча заможні, великі міста могли дозволити собі мати справжнього прапора-велетня, як ось Львів: 4×3,4 м [41]. Вважаємо, що розміри цехових прапорів диктувалися, насамперед, міркуваннями практичності, доцільності, а вже потім – престижу. З такими прапорами можна було легше впоратися (нести, зберігати). Та й міркування заощадження коштів, про що йшлося вище, не можна відкидати.

З метою забезпечення збереженості прапора його зберігали у спеціальному чохлі, який разом зі згорнутим полотнищем підвішувався на鉤ках до стіни цехової світлиці.

Полотнища прапорів кріпилися до деревка по-різному. Перший спосіб: по краю викроювали порожнину, у яку вставляли деревко. Другий спосіб: просто прибивали цвяхами. Третій спосіб: до краю підв'язували шнур, який потім зачіпляли гачком деревка. Могли кріпити прапор до деревка й гапиками (металевими застібками).

Деревко було дерев'яне чи металеве. За архівними даними, воно мало назву “держак” або “ратище”. Останнє вказує, що колись – у разі потреби – ратищем можна було скористатися як зброєю і що походження прапора пов'язане з військовою справою [42]. Розміри держака диктувалися доцільністю й зручністю. Довжина дорівнювалася приблизно 3 м, діаметр – 4–5 см. На такій висоті прапор було добре видно під час урочистої ходи, та й нести його було зручно. Заради естетичності держак фарбували у різний колір (блакитний, зелений або інші) або фарбували смугами різного кольору. Це ж стосується і прикраси верхів'я держака кулею з хрестом або орлом. Це віддзеркалює як зв'язок цехів із церквою [43] (про, що вже наголошувалося), так і монархічний менталітет тогочасних українців [44]. Але все ж частіше держак увінчувався металевим списом, деінде з сокирою (алебарда) [45], що є відгомонам зв'язка прапора з військовою справою.

Підсумовуючи, можна зробити висновки, що цехові прапори Лівобережної України є цінним джерелом для реконструкції духовної та матеріальної культури українського народу. Їх вивчення має і практичне значення – це гарний матеріал для відновлення у сучасній Україні традицій професійного, корпоративного прапорництва, у якому б поєднувалися релігійна, професійна, державна символіка тощо. Не останнє значення у вивченні традицій українського цехового прапорництва мають щоденники Є. Спаської, де зафіксовані описи прапорів середньовічних цехів м. Ніжина.

Джерела та література

1. Цехи та притаманні їм клейноди з'являються у Лівобережній Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст., тобто під час запровадження на цих землях магдебурзького права. Зокрема, у грамоті Владислава IV переяславським цехам від 12 березня 1637 р. читаємо: “Примером других мѣств, гдѣ такови жь цехи имеются, должен имѣть тотъ цехъ или братство, собственное **знамя или корогв**” (тут і далі виділення наше – *авт.*). В іншій версії цього документу слово “знамя” трактується як еквівалент слова “цеха”: “По извычаю иныхъ городовъ, гдѣ цехи суть, должно и тотъ цехъ или братство, имѣти свое знамя, цеха зовомое, которою цехою, когда будутъ отъ цехми-стра или старосты цехового иные мастера на уреченое место позваны, всѣ собратися должны”. Проте, в 19 артикулі цієї грамоти згадуються такі цехові прапори: “19. Такожъ иметъ должно скриню и печать, **корогву** и котли по примеру другихъ цеховъ в городахъ коронныхъ” (див.: Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. Упорядники: Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. – К., 2000. – С. 67–68).

Важливий матеріал для розуміння зазначеної теми міститься у привілеях на магдебурзьке право не українським містам. Але він напряму стосується й України, адже до складу Речі Посполитої входили різні території, на яких жили різні етноси – поляки, білоруси, німці, українці тощо. Як наслідок, склався єдиний етнокультурний, економічний, політичний і правовий простір. А магдебурзьке право, простуючи теренами Центральної та Східної Європи, поступово переливалося із Заходу до Сходу, і один народ передавав його іншому. Так, наприклад, у привілеї від 17 березня 1597 р. Сигізмунда III вітебським міщанам на магдебурзьке право зазначено: “Гербъ надаемъ мѣсту нашому Витебскому, въ блекитномъ полю образъ святого Спаса Збавителя нашего, и при томъ заразъ трохи ниже мечъ голый червоний, што ся маеть разумѣть кровавый, и такового жь гербу печать тому мѣсту надаемъ и утвержаемъ, и въ семь листѣхъ нашомъ вымалевать его есмо казали; которою печатью врьдъ оногo мѣста листы у судахъ и въ иныхъ справахъ и потребахъ мѣстскихъ печатовать, и того гербу тое мѣсто уживати маеть вѣчными часы. А ижь тежъ мѣста наши упривилеванные для оздобы мѣстскоѣ и хоругвы мають; ино мы тежъ и тому мѣсту нашому Витебскому межи иншими оздобами и тотъ клейнотъ, хоруговъ, подъ тымъ же вышнеймъ ненымъ гербомъ надаемъ и у вѣчные часы утвержаемъ; мають мѣщане витебскіе тоѣ хоругвы за справою врьду мѣстского войтовского уживати, и подъ часъ посполитого рушенья и потребы военноѣ при хоругвѣ земской Витебской съ хоругвою своею мѣстскою становитися, и никоторыхъ незгодъ и розрозненья не ужываючи, тежъ хоруговъ земскую повѣтовую и станъ рыцарскій шляхетскій въ звикломъ пошанованью и учтивости маючи, отпоръ непрітелю зъ одного давати. И людемъ тежъ ремесленнымъ, каждому цеху свою хоруговъ въ томъ мѣстѣ нашомъ Витебскомъ за справою и вѣдомостью врьду мѣстского мѣти позволяемъ и вѣчнѣ утвержаемъ” (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. Собранные и изданные археографической комиссией. Том четвертый. 1588–1632. – СПб, 1851. – С. 167).

Друге дихання, так би мовити, цехам і їхнім клейнодам надало “Ремесленное положение” 1785 р., де, зокрема, зазначалося: “Управе дать ремесленное положение, ремесленной **значик** и управную печать и дозволяется управе или цеху иметь место для схода ремесленников, хранить ремесленное положение, ремесленный значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода <...> В управной горнице иметь шкаф и стол с ящиком за замком с тремя ключами в которых хранить ремесленное положение, ремесленной значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода» (див.: *Ситий І.* Цехові значики та печатки Чернігівщини // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С. 251).

Ще одне свідчення про цехові прапори: “Коли р. 1749 Генер[альна] к[анцеля]рія запитала від полкових канцелярій відомостей, які мешканці повинні бути в становому відношенні міщанам, то прилуцька полкова канцелярія між іншим на це писала у своїй відповіді: “Должен быть мѣщанам <...> особливо же ремесники всякого звания, яко: кравцы, шевцы, ткачи, золотари, слесари и прочии при городѣхъ имѣютъ цехи свои и при цехахъ особий цеховой уряд и за древний обычай, во знак того цехового правления, хоругви” (див.: *Сришов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. Кн. VI. – Ніжин, 1926. – С. 118).

- Стосовно прапорів можна зазначити, що їх поява сягає сивої давнини і спочатку вони мали суто військове значення. Як приклад можна навести цитату з Острозької біблії: “И рече господь к Моисею и Аарону глаголя, человек дрежайся по чину своему и знамению и по домом отчества их <...> яко же вполчаются таже и да вистают коиждо держася по чину своему под знамением чина своим <...> Да поставляют чины полка по знамению их” (арк. 60) (цитоване джерело знаходиться в фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) (інв. № Ал 672)). Сам термін “прапор” з’явився у Західній Європі за часів Максиміліана I (1459–1519), коли виникли постійні армії укомплектовані найманцями. В піхоті, у ландскнехтів, з’явилася власна організація адміністративною одиницею якої був полк, що поділявся на роти на чолі з капітаном. Полк мав головне знамено, а кожна рота – свій невеликий “прапор” (звідси – прапорщик) (див.: *Бехайм В.* Енциклопедия оружия. – СПб, 1995. – С. 369). Цікаве тлумачення цього терміну стосовно Гетьманщини знаходимо у О. Лазаревського: “Служба у гетманов поповских канюшовцев и палубничих была так льготна сравнительно с сотенною, что по смерти Скоропадского они немедленно обратились к Полуботку, заявляя о своем желаниии продолжать прежнюю службу: “Мы нижеименованные, през килкодесять лет, целым куренем, козаков тридцать, служилисмо во всяком повелении при дворах гетманских и знак праперковый повелено нам носити и ныне есть”. Обязанности “носить праперковый знак” – объяснить мы не можем; праперковый знак представлял собою кажется, меньшее знамя или значек, который в полках оберегался “прапорщиком”; но у гетманов как видно был свой, особый “праперковый знак” (див.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. II. – С. 231). Доповнюючи історика, назвемо як приклад полкового гадяцького прапорщика Григорія Цюпку, згаданого 19 лютого 1716 р. (див.: ЧІМ, інв. № Ал 501/10/52).
2. *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 30.
 3. Там само. – С. 26–27.
 4. Там само. – С. 28.
 5. ЧІМ, інв. № Ад 3108.
 6. ЧІМ, інв. № Ад 3102. Лист отриманий 19 жовтня 1970 р. Збережено правопис автора листа.
 7. Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. Книга 2 за рік 1994 р. – Опішне: Державний музей-заповідник українського гончарства, 1995. – С. 337–373. Копія рукопису зберігається в науково-допоміжному фонді музею-заповідника (ф. 8, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1–41).
 8. Науково-допоміжний фонд Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, ф. 48-3/22, арк. 1–65.
 9. *Діденко Т., Морозов О.* Етнографічні щоденники Євгенії Спаської // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2: Історико-культурологічний збірник. Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 151–160.
 10. ЧІМ, інв. № Ад 3108, арк. 13 зв.
 11. Там само, арк. 12 зв.
 12. Там само, арк. 12 зв.
 13. Там само, арк. 14.
 14. Там само.
 15. Там само, арк. 14 зв.
 16. Там само.
 17. Там само, арк. 15.
 18. Можливо це пророк Ісайя, або Св. Йосип, або апостол Симон чи Яків.
 19. ЧІМ, інв. № Ад 3108, арк. 15 зв.
 20. Там само, арк. 16.
 21. *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 167.
 22. З цього приводу цікавий приклад наводить О. Шишацький-Ілліч: “В первый день Рождества Христова цеховые – после заутрени, пока еще не благовестят к обедне – берут из церкви икону Рождества Христова, и в числе 25 душ ходят по домам и поют песнь Рождеству <...> Пропевши эту песнь старшинец говорит: Поздравляем вас празньком Рождеством Христовым; по Рождеству Христовому – Благовещеньем; по Благовещенью – Страстью Христовою; по Страсты – святым Христовым Воскресеньем! Собираемые деньги парубки отдают в доход церкви” (див.: *Шишацький-Ілліч А.* Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 109). На глибоку релігійність українців та їхнє шанобливе ставлення до християнських свят вказує і уривок з листа І. Мазепа п. Марії Сулимівні Семіоновій

- від 16 квітня 1705 р.: “Такъ за повѣншоване праздника настоящего вм. дякуем и оразъ спріємъ зичливе вм., абы воскресшій Хрѣстъ гсѣдь которій всякоя радости и утѣхи нашаесть виновникъ <...> яко всямогий <...> обрадовалъ <...>, потѣшилъ и веселилъ» (див.: ЧІМ, інв. № Ал 504 / 112).
23. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г. – К., 1851. – С. 518.
 24. *Петренко М.* Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 27–28.
 25. *Балушок В.* Вказана праця. – С. 59.
 26. *Гавриленко В.* Гербознавча експертиза цехової символіки (на основі сфрагістично-геральдичних джерел деревообробних цехів міста Львова) // Знак. – Львів: УГТ, 1997. – С. 4.
 27. Львівські хоругви XVII – початок XX ст. [Набір листівок]. – Львів: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, б.д. [2007].
 28. Там само.
 29. *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією М. Грушевського. – К.: Держвидав, 1926. – С. 260–261; Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Исторический отдел. – Памятники цехового устройства. – С. 13–14, *Ситий І.* Вказана праця. – С. 253, *Гавриленко В.* Вказана праця. – С. 4; *Він же.* Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографія. – К., 1977. – С. 106, 115–116, 120, 121 (табл. 5), 139; *Корнилович М.* Печатки 16 київських цехів XIX в. і характер символіки на них // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – С. 307–312, *Charewiczowa.* Lwowskie organizacje zawodowe z czasow Polski przedrozbiorowej. – Lwow, 1929.
 30. *Гавриленко В.* Українська сфрагістика... – С. 116.
 31. *Єршов А.* Вказана праця. – С. 84–86.
 32. *Шишацький-Иллич А.* Вказана праця. – С. 17–18.
 33. Там само. – С. 21.
 34. *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 96.
 35. *Ситий І.* Вказана праця. – С. 252.
 36. Цілков слухна з цього приводу думка Ю. Савчука: “Особливо поширеним було створення прапорів у поселеннях з правом власної юрисдикції <...> Вони слугували зовнішніми атрибутами особливих прав та привілеїв міської громади, символами її судової, військової, господарської, інколи й політичної, автономії. Відтак, прапори користувалися особливою пошаною й становили предмет неабияких гордощів мешканців міста” (див.: *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів. Чис. 4. Част. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 261).
 37. Львівські хоругви XVII – початок XX ст....
 38. Зразки прапорів див. *Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. – Мельбурн; К., 1999. – С. 24–28; *Савчук Ю.* Вказана праця. – С. 261–300; *Гречило Б.* Українська міська геральдика. – К.; Львів, 1998. – С. 39, 60–62; *Спаська Є.* Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921–1926; головним чином про гончарство чернігівське // Українське гончарство: національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 351.
 39. Львівські хоругви XVII – початок XX ст....
 40. *Савчук Ю.* Вказана праця. – С. 287.
 41. Там само. – С. 276.
 42. *А. Ковалевський* писав: “Цеховые знамена возникли первоначально в немецких городах, где мещане составляли некогда свое городское войско для защиты города от неприятелей. Войско это разделялось у них на городские роты и само платило жалованье своим офицерам. Это в немецких городах было в обычае еще в конце 18 века” (див.: *Ковалевский А.* Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 2 марта 1896 г. – № 726. – С. 1–2). Така традиція була й у Гетьманщині. Про це свідчить уривок про виготовлення корогви для військових потреб глухівськими калачниками в 1734 р. (див.: ЧІМ, інв. № Ал 371, арк. 4 зв.).
 43. Куля з хрестом є символічним зображенням церкви. Саме таке зображення ми бачимо на печатці Київського Пустинно-Микільського монастиря 1584 р. (див.: *Ситий І.* Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 50).

44. Використання державної символіки на прапорах було притаманне не тільки для Російської імперії. На прапорі Чернівців 1908 р. бачимо герб Австро-Угорщини (див.: Савчук Ю. Вказана праця. – С. 285–286).
45. *Ситий І.* Историчні герб і прапор Чернігова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. Зб. матер. – Чернігів, 2003. – С. 50.

***Ситий І.М.* Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України**

У статті проаналізовані історія цехових прапорів Лівобережної України, їхні зображення, термінологія, розміри, матеріали та вартість виготовлення, форми полотнищ і держаків, практика використання, значення та місце серед інших цехових клейнодів.

Ключові слова: цехові прапори, Лівобережна Україна, Є. Спаська.

***Сытый И.М.* Дневник Евгении Спасской как источник по истории цеховых флагов Левобережной Украины**

В статье проанализированы история цеховых знамен Левобережной Украины, терминология, изображения, размеры, материалы и стоимость изготовления, формы полотнищ и древка, практика использования, значение и место среди других цеховых клейнодов.

Ключевые слова: цеховые знамена, Левобережная Украина, Е. Спасская.

***Sytu I.M.* Diary of Eugenia Spas'ka as source from history of workshop flags of Left-Bank Dnepr Ukraine**

The article analyzes the history of the guild banners of the Left-Bank Dnepr Ukraine, terminology, images, sizes, materials and manufacturing costs, form sheets and the flagpole, the practice of the use, value and place among the other craft kleinods.

Key words: guild banners, Left-Bank Dnepr Ukraine, E. Spas'ka.

УДК 94(477.51)(092)“1897/1920”

Євген ЛУНЯК
(Ніжин)

Феодосій Спаський: ніжинський період біографії

Одним із відомих культурних, наукових і релігійних діячів пореволюційної російської еміграції у Франції був Феодосій Георгійович Спаський (1897–1979). Його перу належить ґрунтовна монографія “Русское литургическое творчество”, що вийшла російською мовою в Парижі в 1951 р. [1].

У 2008 р. ця фундаментальна праця була перевидана в Москві Видавничою радою Російської Православної Церкви разом із серією статей Ф.Г. Спаського з тієї ж тематики. В передньому слові до цього видання було зазначено: “данное исследование до сих пор остается единственным сводным трудом, посвященным русскому литургическому творчеству” [2]. Безумовно, цей твір має велике значення для розвитку вивчення руської православної літургії, а також духовної культури та церковної історії взагалі. На жаль, ім'я Феодосія Спаського, добре знане в російських емігрантських колах, було майже невідоме в Росії й Україні, найбільших православних країнах, яких у першу чергу стосувалася його дослідницька праця. Це зумовлюється пануванням